

Útsýni af Rauðshaugi yfir þéttbýlið á Mið-Héraði, 1992.
Ljósm. höf.

Rauðshaugur

Rauðshaugur blasir við sjónum á hálsbrúninni fyrir ofan Höfða á Völlum, og minnir á meyarbrjóst. Hann er þó ekki allur þar sem hann er séður og geymir marga dul. Sjálft nafnið vekur spurningar, sem þjóðtrúin hefur leitast við að svara. Bakvið hann leynist lítið stöðuvatn, sem vekur furðu á þessum stað, og síðast en ekki síst er Rauðshaugur frábær útsýnisstaður.

Hálsinn

Norður úr fjallabálkinum milli Héraðs og Reyðarfjarðardala gengur fjallsrani, sem í daglegu tali kallast bara *Háls* eða *Hálsinn*. Hálsinn fer jafnt lækkandi úteftir, frá hásléttunni norðan Hattar, sem kallast *Aur* eða *Aurar*, og er 600-800 m yfir sjó. Ekki eru skýr mörk milli Hálsins og Auranna, þó líklega megi setja þau upp af Ketilsstöðum. Þar er Hálsinn nefndur *Ketilsstaðaháls*, en ytri og lægri hlutinn kallast *Egilssstaðaháls*.

Leiðir lágu frá bæjum á Austur-Völlum yfir Hálsinn, því aðaljarðirnar eiga land austur að *Eyvindará* á *Eyvindardal* og höfðu sel og jafnvel beitarhús á dalnum. Auk þess stytta Vallamenn og aðrir Upphéraðsbúar sér leið til verslunarstaðanna á Eskifirði og Reyðarfirði, með því að fara yfir Hálsinn.

Aðalleiðirnar voru frá Ketilsstöðum, um *Ein-stigi* og utan við *Ketilsstaðaaxlir*, og frá Útnyrðingsstöðum um *Höfðaskóg* og *Sjónarása*. Á báð-

um þessum leiðum eru skýrar götur enn í dag, og hafa þar sýnilega verið gerðar töluverðar vega-bætur endur fyrir löngu.

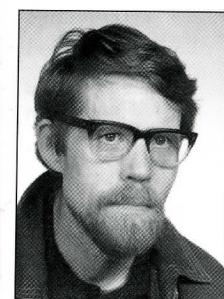
Rauðshaugur er á mörkum Ketilsstaða- og Egilsstaðahálsa. Þó er hann ekki í löndum þessara jarða, heldur í landi Höfða á Völlum, sem hefur verið stór jörð fyrr á tíð.

Rauðshaugur er á norðvesturbrún Hálsins, sem kallast *Grjótibrún*, og er toppur hans 408 m.y.s. samkvæmt korti.

Leiðir á Rauðshaug

Á *Rauðshaug* er auðveld og þægileg fjall-ganga. Styrt er og auðveldast að ganga frá *Hnútunni* á *Eyvindardal* eða *Köldukvíslarbrú* (um 2 km skv. korti). Að vísu sést haugurinn ekki þaðan, en stefnan er þvert upp fjallhlíðina, sem er vel gróin og ekki brött, og þegar upp á Hálsinn kemur blasir haugurinn við sjónum.

Litlu lengri (um 3 km) eru gönguleiðir frá

Helgi Hallgrímsson

Rauðshaugur séður af Egilsstaðahálsi, 1992.

Ljósm. höf.

Hvergi sér í fast berg í hólnum, og virðist hann allur vera úr lausagrjóti. Mikið af grjótinu er allstórt og vottar víða fyrir óreglulegum stuðlum.

Kollsstaðagerði eða Útnyrðingsstöðum, en þá er upp nokkuð bratta fjallshlíð að fara, síðasta spölinn. Álíka langt er að ganga inn eftir Egilsstaðahálsinum, en þar er skógur og kjarr nokkuð til hindrunar.

Þegar ég gekk á hauginn fyrir fáum árum fór ég upp með *Köldukvíslargili*, sem er nokkuð djúpt klettgil, með fossum og bergbríkum, og gróðursælum hvómmum á milli. Það er vel þess virði að skoða það í leiðinni. *Kaldakvísl* kemur innan af Aurum, og rennur um *Kvíslardal* áður en hún fellur í gilið. Hæsti fossinn er yst á dalnum, þar sem gilið byrjar, og er nokkur krókur að fara þangað inneftir, þó það sé ómaksins vert.

Rauðshaugur

Rauðshaugur er um 20-30 m hárr hóll, brjóst-myndaður, sérstaklega sunnan frá séð, og varða á toppinum myndar geirvörtuna. Sunnan og vestan í honum eru nokkuð brattar skriður eða urðir, lítið grónar, en að norðan og austan er hóllinn meira aflíðandi og betur gróinn. Þó er allsstaðar urð og grjót upp úr jarðveginum.

Hvergi sér í fast berg í hólnum, og virðist hann allur vera úr lausagrjóti. Mikið af grjótinu er allstórt og vottar víða fyrir óreglulegum stuðlum. Efnið er blágrýti, fremur gróft, en ekki verulega frábrugðið því sem þarna er umhverfis. Suðvestan í hólnum myndar það tungulaga grjótröst, sem líkist því að hafa „flætt“ þarna niður. Slíkar grjótrastir eru líka í Spanarhól í Fellaheiði og fleiri hólum við hann (sjá Gletting 1,2) og líkist Rauðshaugur þeim hólum að ýmsu leyti.

Tilvera Rauðshaugs þarna á hálsbrúninni, bendir samt ótvíraett til þess, að hóllinn sé innanvert úr föstu bergi, og hafi verið klettabhóll áður en jökullinn „jafnaði um hann“ og gaf honum þessar kvenlegu útlínur. Jökullinn hefur tætt hálfstuðlað bergið utanaf hólnum og hlæðið því niður með og umhverfis hann, mest þó í skridstefnuna utan og austan megin, og síðan hafa veður og vindar fínslípað ásjónu hans, með hjálþ gróðursins.

Umhverfi Rauðshaugs

Umhverfi Rauðshaugs er harla einkennilegt. Rétt fyrir innan hann er melarani, sem *Rauðshaugskragi* kallast, og á honum er einn kringlóttur, kollhúfulaga melur, þakin grjóti, tölувert lægri en Rauðshaugur, en úr svipuðu efni og því sennilega af sama uppruna og hann. Austan við hann er grunn, kringlótt skál, þakin myrarjarðvegi, en sunnan við melana er krókótt gildrag, sem opnast til vesturs fram á hálsbrúnina. Er sýnilegt að þar hefur vatn runnið þvert yfir hálsinn á Jökullímanum.

Merkilegast er þó stöðuvatnið eða tjörnin, sem liggur í djúpri sporöskjulaga kvos austan undir Rauðhaugi, og nefnist *Rauðhaugsvatn*. Lækjarsitra rennur í það innan og ofan af Hálsinum, og önnur úr því til norðausturs. Þó vatnið sé blátært sést ekki til botns í dýpstana hlutananum. Lítill gróður er í vatninu, en þó sá ég fáeinart *nykrur* á grunni meðfram landi og eitthvað af mosa, en í vatnsbakkanum að NV óx stæðilegur *skjaldburkni*, sem ég átti ekki von á þarna.

Rauðhaugskragi og aðrir melar umhverfis

Rauðshaugsvatn,
1992.

Ljósm. hof.

hauginn, eru sennilega að mestu leyti jökulruðningur, frá þeim tíma þegar skriðjöklar Eyvindardals og Héraðs mættust þarna á Hálsinum, og jaðarvatn þess fyr nefnda rann vestur yfir hálsinn. Þá hefur Eyvindardalsjökullinn líka sett mórenu fyrir NA Rauðshaug, sem að líkendum hefur stíflað upp Rauðshaugsvatnið. Hugsanlega hefur þar verið gildrag, sem jaðarvatnið hafði áður grafið.

Önnur skýring, en nokkuð langssótt, er sú, að vatnið sé í gamalli gígskál, og sjálfur hóllinn þá hluti af gígnum eða sjálfstæður gíghóll. Slíkum skýringum er gaman að velta fyrir sér, þótt þær séu varla raunhæfar, því að hér er um nokkurra milljón ára gamlan berggrunn að ræða.

Pjóðsögnin

Það mun vera eldgömum trú á Héraði, að í Rauðshaugi sé grafinn maður að nafni Rauður, og dragi haugurinn nafn af því. Elsta heimild um þetta, sem mér er kunnug, er bréf Páls sýslumanns Melsteð, til séra Jóns Stefánssonar í Vallanesi, dags. 13. sept 1819, sem hann ritar til að svara spurningum Jóns um líkneski í Ketilsstaðakirkju. Svo er að sjá sem séra Jón hafi einnig spurt um Rauðshaug, því að í lok bréfsins ritar Páll:

„Hvað Rauðshauginn snertir, þá er hann, að mínu aliti, ekkert annað enn af náttúrunni sjálfgjörður melhóll, rétt samkynja fleirum samslags minni grjóthæðum, sem þar eru í nánd, er með engu gefur átallyu fyrir, eða sýnir spor til, að á honum séu manna verk, þar það stórgryti sem í honum finnst, hvörki liggar í minnstu orðu og er þaraðuk stærra enn svo að neinn fái leitt sér í hug, að það sé af mönnum þángarð borið, eins og sjálfur hóllinn,

hvörki sökum stærðar né lögunar, gétur með nokkrum líkendum álitist haugur af mönnum orpinn, hvarum menn og ekki, svo ég vití, hafa neina trúlega tradition og enn síður rit; það er líka mögulegt, að þessi nú svokallaði Rauðshaugur drægi nafn sitt af einhvörjum, er Rauður hefði heitið fyrir aðra orsök enn þá, að þessi hefði undir honum heygður verið, og ei síður hitt, að traditionin hefði aflagað nafn hennar, sem í fyrstu máske hefðir verið Rauðihaugur, af steinum með leirrauðum lit, sem í hönum finnast.“¹

Séra Benedikt Þórarinsson, sem prestur var á Ási í Fellum 1837-1851 getur næst um Rauðshaug í fornleifaskýrslu sinni 1848, á þessa leið:

„Það er mál manna, að í forntíð hafi hér í Fljótsdalshéraði verið þrí vinir, er svo hétu: Ormar, Bessi og Rauður. Lifði Rauður þeirra lengst. Ormar bjó á Ormarsstöðum í Fellum, Bessi á Bessastöðum í Fljótsdal, og skal hvör þeirra vera heygður í landeign bæja þeirra. Rauður veit ég ekki hvar búið hefir, en þá er báðir hinir voru andaðir, mælti hann svo fyrir, að hann heygður yrði á þeim stað, er sæist til hauga þessara beggja vina hans, og var svo gjört. Rauðshaugur er nú kallaður í Vallnasveit fyrir austan Lagarfljót, Bessahaugur fyrir sunnan túnið á Bessastöðum, og Ormarshaugur utarlega í Ormarsstaða landi, rétt fyrir neðan túnið á Hlíðarseli, sem nú er afþýli frá Ormarsstöðum...“ (hér kemur lýsing á Ormarshaug í heimildinni).²

Hér er komið til sögunnar þjóðsöguminni, er kalla má „þrifhaugasögn“, sem finna má víða um land, og líklega einnig í öðrum löndum. (Sjá nánar í Múlapingi 18).³

Sigfús Sigfússon hefur svipaða sögn, og skýrir hana nánar með tilvísun til fornrita:

¹ Breksíá:
Sambreykjá
bergmola og
gjóskufyllinga í
móbergi.

² Túff: Samlímd
hörðnuð gjóska.

„Uppi á hálsinum, sem skilur Eyvindardal frá Héraðinu, er há klettahæð, sem heitir Rauðshaugur. Segja munnmælin, að þar sé heygður formmaður, sem Rauður hét; hafi hann verið fóstbróðir Brynjólfss gamla, Skeggja og Ormars, er byggði Ormarsstaði og liggar í Ormarshaugi, og Ásgeirs er byggði Ásgeirsstaði. Óljós munnmæli segja, að Rauður þessi hafi búið að Ketilsstöðum, og er hann þá hinn sami og Ásraður. Lagði hann fyrir að heygja sig þarna, því að hann sæi þaðan til fóstbræðra sinna. Var hann borinn þangað og heygður þar. Er ekki óþekkt dys efst á hæðinni. Frá þeim tíma er líklega nafnið á Reikanafleti, þar niður af, norðan í hálsinum.“⁴

Í Landnámu er Ásraðar getið á þessa leið:

„Ásröður hét maður, er fékk Ásvarar Herjófsdóttur, bróðurdóttur Brynjólfss og stjúpdóttur; henni fylgdu heiman öll lönd milli Gilsár og Eyvindarár; þau bjuggu á Ketilsstöðum.“⁵

Afkomandi Ásröðar í 6. lið var Kolskeggur fróði eða vitri, sem „sagði fyrir“ um landnám á Austfjörðum og hefur líklega ritað „Frum-landnámu“, ásamt Ara fróða.⁶ Annars mun Ásröðar þessa hvergi getið, og líklega nokkuð langssótt að setja hann í samband við Rauðshauginn.

Hins vegar kemur sú tilhneyging, að tengja landnámsmenn landinu, og þá sérstaklega hólum og hæðum, er menn héldu vera forna grafhauga, mjög vel fram í þessum þjóðsögnum. Einnig gægист hér fram sú forna trú, að menn lifi áfram í haugum sínum, með einhverjum hætti.

Rauðshaugur er nokkuð áberandi víðast hvar af Austur-Völlum, og sést vel frá hinu forna höfuðbóli Ketilsstöðum. Í rauninni var því ekkert eðlilegra en að tengja landnámsmanninn Ásrað við þetta landmark, sem auk þess hafði þann kost, að þaðan mátti sjá til marga annara „fornhauga“ á Héraði, m.a. til þeirra sem fyrr var getið.

Þríhaugasögnin um vinina þrjá, sem byggðu hver sinn hrepp á Upphéraði, og vildu sjá hver til annars eftir að jarðvist þeirra lauk, er táknaðen á ýmsan hátt, og sjálfsagt mætti draga af henni ýmsar ályktanir í anda Einars Pálssonar hins fróða og annara sem fást við að skýra forna menningu og tölfraði. Það er t.d. ekki langt frá því, að línum dregnar milli Bessahaugs, Ormarshaugs og Rauðshaugs myndi rétthyrdan þríhyrning, og sé miðað við Skeggjahaug (sem reyndar þekkist nú ekki), er þríhyrningurinn jafnarma.

Pó er hlutverk sagnarinnar ef til vill það mest, að tengja saman hreppana þrjá, umhverfis Lagarfljót hið efra, sem eru að ýmsu ólíkir, en hafa þó hver til síns ágætis nokkuð.

Aðrar nafnskýringar

Páll Melsted kemur fram með þá skýringu, að rauðlitað grjót geti verið tilefni nafnsins á Rauðshaugi. Þetta virðist þó ekki vera raunin, því grjót-ið í hólnum er fremur gráleitt en rauðleitt.

Orðið haugur hefur án efa verið notað um hauglagu hóla frá upphafi vega á Íslandi, eins og fram kemur í ýmsum bæjarnöfnum og gömlum örnefnum. Nægir að nefna bæinn *Hauga* í Skriðdal, sem eflaust er kenndur við hina miklu grjót-hóla (*Haugahóla*) innan við bæinn, og fjallid *Haug* á öræfunum sem við hann eru kennið. Þá eru *Hauksstaðir* á Jökuldal trúlega kenndir við melhólana þar, og hafa því upphaflega verið Haugsstaðir, og sama á líklega við um fleiri Hauksstaði.

Svo virðist sem seinna meir hafi Íslendingar farið að setja alla „hauga“ í samband við legstaði, og mun þar vera um áhrif að ræða frá forn-sögum, og fornaldardýrkun sem þeim tengist. Samkvæmt því hlaut Rauðshaugur að vera legstaður einhvers Rauðs, og þá var Ásröður auðvitað nærtækur, enda þótt hestur með Rauð-nafni hefði eins getað verið ástæðan fyrir því að nafnið var upphaflega gefið.

Tilvísanir

1. Sveinbjörn Björnsson (ritstjóri): *Frásögur um fornaldarleifar 1817-1823*. Fyrri hluti. Rv. 1983, bls. 42-43.
2. Sama bók, 2. bindi, bls. 646.
3. Helgi Hallgrímsson: *Fornhaugar, féstastaðir og kuml í Fljótsdal*. Múlaþing 18, 1991, bls. 41-42.
4. Sigfús Sigfússon: *Íslenzkar þjóðsögur og sagnir*. 9. bindi. Rv. 1950, bls. 21.
5. Jakob Benediktsson (ritstjóri): *Íslendingabók og Landnátabók*. Hið ísl. fornritafélag, Rv. 1968, bls. 298.
6. Sama bók: formáli ritstjóra, bls. CVI.

Auk þess var stuðst við örnefnaskrár af Völlum, frá Örnefnastofnun í Rv., og kort Landmælinga Ríkisins, Rv.